УДК 81'373.21

Р.Ф. Мирхәев

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ПРОЗАСЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ТОПОНИМНАРНЫҢ СТИЛИСТИК КУЛЛАНЫЛЫШЫ
(хоронимнар һәм ойконимнар мисалында)

Статья посвящена раскрытию стилистического потенциала топонимов, в частности хоронимов и ойконимов, зарегистрированных в произведениях татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX века. Как показало исследование, эти лексические единицы играют немаловажную роль в формировании стилистической структуры первых татарских романов. В работах ученых поэтический ономастикон старотатарских письменных текстов до настоящего времени рассматривается лишь фрагментарно. Этим и определяется актуальность данного исследования.

Ключевые слова: стилистика, старотатарский письменный литературный язык, язык татарской просветительской прозы, поэтический ономастикон, топонимы, хоронимы, ойконимы.

The article is devoted to revealing the stylistic potential of toponyms, in particular horonyms and oikonyms, registered in the works of Tatar educational prose of the late 19th – early 20th century. As the study showed, these lexical units play an important role in shaping the stylistic structure of the first Tatar novels. In the works of scientists, the poetic onomasticon of the Old Tatar written texts has been considered only fragmentarily so far. This determines the relevance of this study.

Keywords: stylistics, Old Tatar written literary language, language of Tatar educational prose, poetic onomasticon, toponyms, horonyms, oikonyms.

Тел белемендә лексика әдәби дискурс кысаларында чагылыш таба торган стилистик яктан тамгаланган образлы һәм модаль коннотацияләрне чагылдыруның төп чарасы буларак билгеләнә. Әлеге, нигездә, традицион рәвештә күп мәгънәле һәм мәгънәдәш сүзләр кертеп карала торган телнең стилистик ресурслары [Кожина, 1977, с. 93] ономастик берәмлекләр, безнең очракта топонимнар хисабына да киңәйтелергә мөмкин.

Ялгызлык исемнәрнең язучылар һәм шагыйрьләрнең әсәрләрендә кулланылыш үзенчәлекләре галимнәрнең күз уңында күптәннән тора. Аларның хезмәтләрендә төп игътибар бу төр сүзләрнең әдәби текстны оештыру барышында нинди вазифалар башкаруын, аның структурасында тоткан урыннарын, шулай ук онимнарны әдәби әсәрләрдә куллануның лингвистик, поэтик-стилистик һәм социаль-тарихи шартларын ачыклауга бирелә [Гарипова-Хасаншина, 2004, с. 4].

Татар тел белемендә поэтик ономастика өлкәсендәге фәнни тикшеренүләргә нигез Г.Ф. Саттаров тарафыннан аның мәшһүр татар

язучысы Г. Ибраһимовның әсәрләрендә антропонимнар һәм топонимнарның кулланылыш үзенчәлекләрен анализлауга багышланган фәнни мәкаләсендә салына [Саттаров, 1993]. Алга таба галимнең фикерләре аның шәкертләре тарафыннан үстерелә [Гаррапова, 2000; Биктимирова, 2003; Гарипова-Хасаншина, 2004; Зиннатуллина, 2005].

Теле безнең тарафтан XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар теленең социаль яктан тамгаланган функциональ төре буларак карала торган [Мирхаев, 2016; 2017] мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә теркәлгән ялгызлык исемнәр, шул исәптән топонимнар, үзләренең стилистик табигате ягыннан күпкырлы булулары белән аерылып торалар. Аерым алганда, алар без тикшергән авторларның индивидуаль стильләре характерын билгеләүче төп компонентларның берсен тәшкил итәләр. Шуңа да карамастан, татар тел белемендә мәгърифәтчелек прозасының поэтик ономастикасы әлегә кадәр фәнни тикшеренүләр объекты буларак аерып чыгарылмады. Безнең хезмәтнең актуальлеге һәм яңалыгы нәкъ менә югарыда күрсәтелгән моментлар белән билгеләнә. Аның кысаларында топонимнарның аерым төрләрен тәшкил иткән хоронимнар һәм ойконимнарның беренче татар романнарында башкарган стилистик функцияләре анализланды.

Хоронимнар. Безнең тарафтан каралган текстларда дәүләтләр һәм административ берәмлекләрне атап килгән хоронимнарның стилистик табигате турыдан-туры аларның социаль яктан тамгаланган лексик берәмлекләр булуы белән бәйләнгән. Соңгысы үз чиратында әлеге төр сүзләрнең төрле илләр, өлкәләр һәм районнар арасындагы икътисади һәм мәдәни элемтәләрне гәүдәләндерү чарасы буларак кулланылышында чагылыш таба. Мәгълүм булганча, ислам динен кабул иткәннән соң, татар халкы гасырлар дәвамында мөселман дөньясы белән тыгыз элемтәдә торган һәм бу бәйләнеш XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында тагын да көчәя. Бу үз чиратында мәгърифәтчелек прозасы әсәрләре телендә дә чагылыш таба. Мисаллардан күренгәнчә, аларда теркәлгән хоронимнарның күпчелек өлешен традицион рәвештә Көнчыгыш илләренең атамалары тәшкил итә: ***Төркия, Мисыр, Һиндстан, Гарәбстан, Иран, Төркестан*** *мәдрәсәләрендә ысулы тәдрис гомумән өйлә улды* [Бигиев, 1908, б. 10]; *Көллият әсәре* ***Иран вә Һиндстанда*** *күп мәртәбә табиг иделмешдер* [Фәхретдинев, 1899, б. 17]; ***Мисырда*** *улган якшәнбә вәгазьләре ирләргә хас улмай, хатынлар арасында һәм вардыр* [шунда ук, б. 70].

Биредә *Төркия* хоронимын аерым билгеләп үтү сорала. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татар җәмгыятендә рухи-мәдәни планда Госманлы дәүләте белән якынаю тенденцияләре көчәя. Моңа билгеле бер дәрәҗәдә Россия мөселманнарының төрек солтанын үзләренең яклаучысы итеп кабул итүләре дә сәбәпче була. Нәтиҗәдә күрсәтелгән атаманың семантикасы әлеге күренешнең бер чагылышы булып торган мәгънә төсмерләре белән байый: ***Төркиядән*** *ислам пашпортлары алып, мөселман улып кайткан кемсәләре күрдегемез бар* [Бигиев, 1890, б. 52]; *Русиядән кидеп,* ***Төркиядә*** *Әхмәт вә Мәмәт намла-*

рыны алмыш адәмләре һәркайусын чирмеш вә мөртәд димийурыз [шунда ук, б. 52].

Шуның белән бергә XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татарлар үзләрен гомумроссия иҗтимагый-сәяси һәм социаль-икътисади пространствосының аерылгысыз бер өлеше буларак кабул итә башлыйлар. Бу үз чиратында милли топонимиконда *Русия* хоронимының активлашуына китерә һәм әлеге тенденция мәгърифәтчелек әсәрләре телендә дә чагылыш таба: ***Русия*** *уртасында Идел нәһерендән узак дәгел бер татар авылы мәүҗүддер* [Акъегет, 1886, б. 2]; ***Русиядә*** *сакин ун милиун ислам кардәшләрене йадына алды* [шунда ук, б. 7].

Безнең тарафтан каралган текстларда социаль яктан тамгаланган хоронимнарга XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына кадәр милли топонимиконда сирәк кулланылган һәм, нигездә, җир читендә урнашкан ниндидер серле дәүләтләрнең атамалары буларак кабул ителгән Ерак Көнчыгыш һәм Көнбатыш Европа илләрен белдерә торган сүзләр дә керә. Ләкин алга таба җәмгыятьтә мәгърифәтчелек идеяләренең таралуы татарларда алар белән кызыксынуның һәм алар белән бәйле белемнәрнең артуына китерә. Нәтиҗәдә әлеге илләр диңгез аръягындагы ниндидер әкияти җирләр булудан туктап, билгеле бер административ системаларга һәм структураларга нигезләнгән реаль политик берәмлекләр буларак кабул ителә башлыйлар: <...> ***Кытай вә Япон*** *үлкәләрене күрмәк,* <...> [Фәхретдинев, 1899, б. 7]; *Фради* ***Италиядә*** *музыкачы, вә Хомули дә Мисырда музыкачы иде!* [Фәхретдинев, 1903, б. 26].

Югарыда күрсәтелгән хоронимнарның социаль яктан тамгаланган булуы алар нигезендә формалашкан стиль чараларының табигатендә дә чагылыш таба. Безнең тарафтан каралган текстларда әлеге атамалар, нигездә, градацияләр составында кулланылалар: ***Кырым, Җәзаир, Италия, Швеция*** *һавалары, ушандак су вә сахралары һәм таулары мәдех иделенер;* <...> [Фәхретдинев, 1899, б. 8]; *Болгар халыклары* ***Германия, Швеция, шимали Русия, Сибирия мәмләкәтләренә*** *сәфәр идеп сәүдә кылырлар иде* [шунда ук, б. 28]; ***Кырым, Кытай, Иран, Һиндстан, Әфганстан, Тунис, Мисырда улган төрекләр*** *ошбу дидекләремездән таралмышлардыр* [шунда ук, б. 57]; ***Һиндстан, Төркия, Мисыр, Сүрия, Америкада таралган газеталардан*** *гарәби, төрки, фарси лисанларында мөтәҗәддид җәридәләр күрелер иде* [шунда ук, б. 75]; <...> ***Япон, Корә, Сиам, Бразилия әхвәлләрендән*** *бәхәс итмәйә,* <...> [Фәхретдинев, 1903, б. 66].

Татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә теркәлгән хоронимнарның социаль һәм стилистик яктан тамгаланган булуы алар һәм *йир, мәмләкәт, дәүләт* лексемалары нигезендә ясалган тезмә ил атамаларында да чагылыш таба. Текстларда әлеге төр конструкцияләрдән түбәндәгеләр теркәлде: *Ике йыл бундан мөкаддәм менла Хисаметдин* ***Госманлы йирендән*** *тәхсиле гыйлем илә ватаны Нуна кайтды* [Акъегет, 1886, б. 3]; *Бәнем игътикадыма күрә тәгъриф*

итдекең олуг ***Гарәб йиренең*** *харап улмасына сәбәп* <...> [Акъегет, 1886, б. 23]; *Муса Салихов* ***Төрек-Госманлы мәмләкәтенә*** *качып китә* [Бигиев, 1887, б. 31]; *Катил улмаса,* ***Госманлы мәмләкәтенә*** *качарга ирадә кылмас иде* [шунда ук]; ***Төркия, Мисыр мәмләкәтләренә*** *йөрмәк,* <...> [Фәхретдинев, 1899, б. 7]; <...> *Иран –* ***Персия мәмләкәтенә*** *качып,* <...> [Бигиев, 1890, б. 51];<...> ***Иран мәмләкәтендә*** *Тәһран шәһәрендән имеш* [Фәхретдинев, 1899, б. 32]; *Мәзкүр илче һәйәте* ***Хорезм мәмләкәтендән*** *киләрәк,* <...> [Фәхретдинев, 1903, б. 2]; *Хәтта кичән сәнә* ***Венгрия (Маҗарстан) мәмләкәтендән*** *яшь бер мөгаллим бар иде* [Фәхретдинев, 1903, б. 50]; ***Госманлы дәүләтенә*** *табигъ улан бу Мәмәт әфәнде кеби шөбһәле зәватлар Русиядә аз дәгелдер* [Бигиев, 1890, б. 51].

Мисаллардан күренгәнчә, тезмә ил атамаларының семантикасында да татарларның башка дәүләтләр һәм регионнар белән икътисади һәм мәдәни элемтәләре өлкәсендә электән килгән тенденцияләр чагылыш таба.

Татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә социаль яктан тамгаланган хоронимнарның башка төркемен Россия империясе губерналары һәм өязләренең административ үзәкләре булып торган шәһәрләрнең исемнәре һәм иске татар язма әдәби теленең традицион берәмлекләреннән саналган гарәп асыллы *вилаять,* шулай ук рус теленнән кергән *губерна, уезд // өйәз* лексемаларыннан торган тезмә атамалар тәшкил итә. Язучылар әлеге конструкцияләргә, нигездә, татарларның традицион яшәеш урыннары саналган һәм алар хуҗалык эшчәнлеге алып барган регионнар турында сөйләгәндә мөрәҗәгать итәләр. Мондый төр тезмә хоронимнардан без тикшергән текстларда түбәндәгеләр теркәлде: ***Казан вилаяте (губернасы)ның*** *мәркәзе – ошбу шәһәрдер* [Фәхретдинев, 1899, б. 3]; *Мәсәлән,* ***Оренбург губернасында (вилаятендә)*** *йөз ислам карйәсенә,* <...> [шунда ук, б. 47]; *Урынлары* ***Оренбург, Уфа, Самар, Пермь, Табул вилаятьләрендә*** *улып, җөмләсе бер миллион микъдарында хисап иделенәдер* [шунда ук, б. 56]; <...> ***Нижгород губернасы Сергач уезды*** *карйәләрендән бер карйәдер* [Бигиев, 1890, б. 2]; *Олуг табибларның мәслихәте Хәдичә туташның мәразында гыйлаҗ бу иде:* ***Самар губернасында*** *кыргыз кымызы эчмәклек* [шунда ук, б. 53]; <...> ***Казан губернасы Лайыш өйәзе*** *«Н...» карйәсендәнсез...* [Фәхретдинев, 1903, б. 114]; <...> *бундан калкып* ***Верхурал вә Уса өйәзләрене*** *сәяхәт итмәгә китдеге көндән бирү* <...> [шунда ук, б. 51].

Татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә кулланыла торган хоронимнар арасында социаль яктан тамгаланган булулары белән географик өлкәләрнең атамалары да аерылып тора. Мәсәлән, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында атаклы мәгърифәтче һәм җәмәгать эшлеклесе Исмәгыйль Гаспралының (1851–1914) эшчәнлеге нәтиҗәсендә Кырым Россия империясенең төрки-мөселман халыклары тарафыннан үзенә күрә бер мәгариф һәм фән үзәге буларак кабул ителә башлый. Бу *Кырым* хоронимының семантикасында да чагылыш таба:

<...> ***Кырымда*** *нәшер улынан җәгърафия, тарих, табигатә даир фән китапларыны сатып алып,* *<...>* [Акъегет, 1886, б. 61].

Ә *Сибирйа* хоронимы татарларның Россия империясендәге башка регионнар белән икътисади элемтәләре үсү нәтиҗәсендә әлеге чорда милли сәүдә капиталы мәнфәгатьләре даирәсенә кергән төбәк атамасы буларак кулланылышка кереп китә: *Шимди исә Җиһангир Казанда улмайынча, алты-йиде айлык сәфәр уларак* ***Сибирйа тарафына*** *камиртсә – сәүдә хезмәтләрейлә китмеш иде* [Бигиев, 1890, б. 12].

Шуның белән бергә аның стилистик табигате кылынган җинаятьләр өчен җәза буларак билгеләнгән каторгага җибәрелү урынын атап килүендә дә чагылыш таба: *Юк, Алла сакласын, бу кичмеш дәүләт вә рәхәтдән* ***Сибирйа*** *вә каторжный хезмәткә төшкәнче, күпергә вә күпердән суга төшү биш мәртәбә әфзалдыр* [шунда ук, б. 40].

Алга таба текстларда социаль характердагы мәгънә төсмерләре белән мәгърифәтчелек дискурсының аерылгысыз өлешен тәшкил иткән публицистик экспрессивлыкка ирешү чарасы буларак кулланылган һәм XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына кадәр милли топонимиконда сирәк чагылыш тапкан *Яурупа*, *Америка*, *Африка*, *Азия* хоронимнары да байый: ***Яурупа*** *дәүләтләре ач бүреләр кеби у бәрәкәт мәгъдәне улан мәмләкәте йотмайа агызларыны тәмамән ачтылар* [Бигиев, 1908, б. 11]; ***Яурупа*** *шәһәрләренә күрше улдыклары сәбәптән «мода» динелгән зарарлы хасталык бунлар арасында күрелергә башламышдыр* [Фәхретдинев, 1899, б. 4]; *Бу делләр сәбәбендән кирәк Русиядә, кирәк* ***Яурупа*** *вә* ***Америкада****, кирәк Иран, Әфган, Һинд тарафларында сәүдә итмәк мөмкин улачактыр* [шунда ук, б. 13]; *Аллаһы Тәгаләнең исемене дә белмәй адәм ите ашап тереклек идүче* ***Африка*** *вәхшиләре арасында* *<...>* [шунда ук, б. 72]; *<...> бөтен* ***Азияйә*** *намы мәгълүм улан Салих бай* *<...>* [Фәхретдинев, 1903, б. 76].

Ойконимнар. Безнең тарафтан каралган текстларда торак пунктларны атап килгән ойконимнарның стилистик табигате шулай ук аларның социаль яктан тамгаланган лексик берәмлекләр булуында чагылыш таба. Мәгърифәтчелек дискурсы кысаларында иҗтимагый характердагы мәгънә төсмерләренә XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында күпчелек өлеше авыл җирлегендә көн күргән татарларның төрле яшәеш сфераларын чагылдырган шәһәр исемнәре ия була. Мәсәлән, күрсәтелгән чорда Казан шәһәренең татар дөньясындагы әһәмияте тагын да арту сәбәпле *Казан* ойконимы милләтнең бергә туплану үзәгенең атамасы буларак кабул ителә башлый. Нәтиҗәдә аның семантикасы яңа мәгънәләр белән байый: ***Казанда*** *өч-дүрт йирдә таш пулат ивләре бар иде* [Бигиев, 1887, б. 14]; *Менә без дә углымызны* ***Казанга*** *мәдрәсәгә укырга йибәрәмез* [Бигиев, 1890, б. 4]; *Бунларның һәм олуг вә гүзәл фасад илә бина иделмеш мәсҗедләре* ***Казан шәһәрене*** *зиннәтләп торалар* [Фәхретдинев, 1899, б. 3]; *Бу китап* ***Казанда*** *ташка басылган!* [Фәхретдинев, 1903, б. 30].

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татарларның иҗтимагый, икътисади һәм рухи-мәдәни тормышында Россия дәүләтенең баш-

калалары – Мәскәү һәм Санкт-Петербург шәһәрләре дә мөһим урын алып торган. Бу чорда алар татар җәмгыяте вәкилләре, аерым алганда сәүдә һәм алдынгы карашлы даирәләр тарафыннан империянең бөеклеген гәүдәләндергән гомумроссия һәм дөньякүләм масштабтагы икътисади һәм мәдәни үзәкләр буларак кабул ителә башлый. Нәтиҗәдә әлеге шәһәрләрнең атамалары – *Москва, Мәскәү* (а) һәм *Петербург* (ә) ойконимнарының семантикасы өстәмә мәгънә төсмерләре белән байый:

а) *Белешләремез Гали бай вә Сибгатулла әфәнде тиҗарәтлә мәшгуль улып, бу көн **Москвада**, сабах үз шәһәрләрендә, у бересе көн гайре бер мәркәзе тиҗарәтдә вакыт кичермәкдә иделәр* [Акъегет, 1886, б. 19]; *<...> үзем дә хезмәтләрлә **Мәскәүгә** кидәмен* [Бигиев, 1890, б. 18];

ә) *Мөфти хәзрәтләре мөһим бер кеше улмаса, **Петербурга** вармаз иде, <...>* [Акъегет, 1886, б. 41]; ***Петербургда** университетта хәтме көтеб кылмыш адәм улса да, <...>* [Бигиев, 1887, б. 8].

Алга таба безнең тарафтан каралган текстларда социаль мәгънә төсмерләренә татарларның традицион яшәеш урыннары саналган һәм алар хуҗалык эшчәнлеге алып барган регионнарның үзәкләрен атап килгән ойконимнар да ия була: *Чүнкә бу поезд, ягъни такым илә мөфти хәзрәтләре Петербургдан **Уфайа** кичәчәк имеш* [Акъегет, 1886, б. 41]; ***Шәһре Нижнийдә** мөселманлар мәүҗүд улдыгы сәбәбдән, бу чәйханәдә һәм мөселманлар юк дәгел иде* [Бигиев, 1890, б. 36]; *Ул хәзердә Казанда юк, **Сембергә** китде* [Бигиев, 1887, б. 17]; *Ивдә, бүген генә **Сембердән** кайтып килде, хәзер барып рөхсәт сорармын* [шунда ук, б. 19]; *Әхмәди бай <...> **бәлдәи Самардан** биш-алты чакрым йирдә кира хак илә бер дача ялламыш иде* [шунда ук, б. 53].

Татарлар арасында гомумроссия иҗтимагый-сәяси һәм социаль-икътисади пространствосы белән интеграция процессларының көчәюе сәбәпле XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында милли топонимиконга империянең башка шәһәрләрен атап килгән топонимнар да үтеп керә: *<...> хәзердә **Тифлистә** мануфактура малыйла төҗҗар вә сахибе әмләк улып вә кәндесенә **Тифлистә** нөфүз кәсеп идеп, <...>* [Акъегет, 1886, б. 70]; *Соңра Мәскәү, **Костромадан** кичеп, <...>* [Фәхретдинев, 1899, б. 33]; *Дөрест, франсыз мөхәррирләре яздыгына күрә, бу юл дөньяда иң озын юл улачактыр. 1899 елда тәмам улып, **Порт-Артурга** йитеп тукталачактыр* [шунда ук, б. 40].

Мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә теркәлгән ойконимнарның социаль яктан тамгаланган булуы алар нигезендә формалашкан стиль чараларының табигатендә дә чагылыш таба. Әлеге планда бу атамалар, нигездә, татарларның традицион яшәеш ареалы чикләрен һәм хуҗалык эшчәнлеге масштабларын чагылдырган градацияләр составында кулланылалар: *<...> әксәресе башка шәһәрләрә, мәсәлән: **Нижний, Казан, Мәскәү, Петербург вә Ростов-Дон кеби йирләрә** хезмәт вә тиҗарәт ичүн кидийүрлар* [Бигиев, 1890, б. 2]; *<...> ул тараф малларыны **Оренбург, Троицки, Семипалат, Петропавел,***

Казан, Нижний Новгород *базарларына китереп актарырлар иде* [Фәхретдинев, 1899, б. 11]; *Бу карйәйә* ***Петербург, Москва, Казан, Вйатка, Харков, Томски, Иркут,*** *хәтта Финлйандийәләрдән адәмләр килер* <...> [Фәхретдинев, 1903, б. 50].

Моннан тыш безнең тарафтан каралган текстларда татарлар тарафыннан гасырлар дәвамында дин, мәдәният, мәгариф һәм фән үзәкләре буларак кабул ителгән мөселман илләре шәһәрләренең атамалары да социаль яктан тамгаланган булуы белән аерылып торалар. Бу аларның семантикасын шулай ук өстәмә стилистик төсмерләр белән баета: *Хисаметдин менла исә дәгел нәхүләр, сарыфлар, гыйльме фикъһедән, гыйльме хикмәтдән* ***Истанбулда*** *шәкердлектә тәмам хәбәрдар улды* [Акъегет, 1886, б. 3]; ***Истанбулда*** *укымыш* [шунда ук, б. 8]; *Бер-ике сәнә* ***Исламбулда*** *торып, соңра ивә кайтсаң да ярар* [Бигиев, 1890, б. 62]; <...> *ике ай мөкаддәм* ***Тәһрандан*** *сәфәр идеп,* <...> [Фәхретдинев, 1899, б. 32]; <...> ***Тәһран шәһәренә*** *юлланачак улдым* [шунда ук, б. 38]; <...> ***Багдаддан*** *чыкып кайтып кердекләренә кадәр улан әхвале,* <...> [Фәхретдинев, 1903, б. 2]; ***Йәнбәгдән Мәдинәйә*** *вармак ичүн кәрван улмадыгындан,* <...> [шунда ук, б. 124].

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татар җәмгыятенә Көнбатыш цивилизациясенең кыйммәтләре үтеп керә башлый. Нәтиҗәдә милли топонимиконда Европа шәһәрләрен атап килгән ойконимнар урын ала. Безнең тарафтан каралган текстларда алар шулай ук билгеле бер стилистик вазифалар башкаралар. Аерым алганда, мәгърифәтчелек дискурсы кысаларында иҗтимагый, икътисади һәм мәдәни прогрессны гәүдәләндергән әлеге топонимнар ярдәмендә татар милләте күрсәтелгән өлкәләрдә ирешергә тиеш булган чикләр билгеләнә: <...> ***Париж, Лондон, Берлин шәһәрләренә*** *вармак;* <...> [Фәхретдинев, 1899, б. 25]; <...> ***Берлин, Липсих, Һамбург кеби*** *олуг сәүдә базарларына кадәр мал күчереп вармаклары һәм мөмкин дәгелдер* [шунда ук, б. 62]; *Әмма асыл нөсхәсе 1809 да* ***Лондонда*** *табиг иделдеге мәрвидер* [Фәхретдинев, 1903, б. 25].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләренең поэтик ономастикасы хоронимнар һәм ойконимнарның кулланылышы ягыннан үзендә иске татар әдәби теленең язма традицияләрен дәвам иттерү һәм сәнгатьчә сүз кулланылышына яңа берәмлекләр кертү кебек ике тенденцияне чагылдыра. Шуның белән бергә һәм Көнчыгыш, һәм Көнбатыш, рус телләреннән үтеп кергән топонимнар текстларда иҗтимагый характердагы образлы мәгънә төсмерләрен бирү өчен хезмәт итәләр. Бу үз чиратында аларның бай стилистик потенциалга ия булулары турында сөйли.

Әдәбият

Акъегет М. Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

Бигиев З. Өлүф, яки гүзәл кыз Хәдичә. Роман. Казан: типогр. Г.М. Вечеслава, 1887. 77 б.

Бигиев З. Гөнаһе кәбаир. Роман. Казан: Типогр. Г.М. Вечеслава, 1890. 72 б.

Бигиев З. Мавәраэннәһердә сәяхәт (Транс-Оксанияйә сәфәр). Казан: типолитогр. И.В. Ермолаевой, 1908. 108 б.

Биктимирова А.Р. Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: дис. ...канд. филол. наук. Казань, 2003. 194 с.

Гарипова-Хасаншина В.М. Поэтическая ономастика прозы Гумара Баширова: дис. ...канд. филол. наук. Казань, 2004. 241 с.

Гаррапова Р.Х. Поэтическая ономастика прозы Мухаммата Магдеева: дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2000. 265 с.

Зиннатуллина Г.Х. Поэтическая ономастика прозы Амирхана Еники: дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2005. 214 с.

Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Учеб. пособие для студентов фак. рус. яз. и литературы пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1977. 223 с.

Мирхаев Р.Ф. Языковая ситуация в татарском обществе конца XIX – начала XX века // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 12. Ч. 3. С. 141–143.

Мирхаев Р.Ф. Старотатарский литературный язык и социальная структура татарского общества в конце XIX – начале XX вв. // Гуманитарные науки и образование. 2017. № 1 (29). С. 127–130.

Саттаров Г.Ф. Г. Ибраһимов әсәрләрендә исем-атамалар // Казан утлары. 1993. № 6. Б. 180–184.

Фәхретдинов Р. Сәлимә яки гыйффәт. Гафил бән Габдулла әсәре уларак бер хикәятдер. Казан: типогр. Б.Л. Домбровского, 1899. 80 б.

Фәхретдинев Р. Әсма яки гамәл вә җәза. Оренбург: типогр. М.-Ф.Г. Каримова, 1903. 130 б.

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре